

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про події 1937 р. Автор торкається «справи боротьбистів», яка виникла влітку 1937 р. і призвела до самогубства П. П. Любченка, арешту і розстрілу А. А. Хвилі та загибелі інших партійних, державних, військових діячів.

Ф. П. Тесленко продовжував твердити, нібито А. А. Хвиля на зборах у 1923 р. провів троцькістську резолюцію, що «70 троцькістів, котрі голосували за троцькістську резолюцію, це друзі Хвилі»¹. І хоча спеціальна комісія ЦК КП(б)У у складі М. М. Хатаєвича, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, М. М. Попова і В. П. Затонського ще напередодні XIII з'їзду КП(б)У, ретельно перевіrivши заяви Ф. П. Тесленка, довела їх наклепницький характер, той не заспокоювався: «Здорова більшовицька логіка говорить про те, що комісія ЦК до кінця це питання не подумала...»². На захист А. А. Хвилі виступили В. П. Затонський та М. М. Хатаєвич. Останній — а саме він очолював згадану комісію — заявив, що «обвинувачення з боку Тесленка є маніакальним маревом. Тесленко оббиває пороги ЦК увесь час... написав у ЦК купу заяв»³.

На з'їзді під час обговорення кандидатур на членів ЦК КП(б)У виступила також П. Т. Ніколаєнко, котра, не даючи відводу кандидатурі І. Ю. Кулика, водночас почала зводити наклеп на його дружину, а закінчила свій виступ так: «Було б ще також нічого, але біда в тому, що вона в великій мірі має вплив на т. Кулика в його партійній і політичній роботі, і коли т. Кулик як майбутній член ЦК буде мати протоколи засідань Політбюро та інше, то треба буде трошки більш скривати від жінки (так у стенограмі — Ю. Ш.) і не ділитись з нею секретами. Батьку рідному не вір, а тим більш жінці, яка може вас кожного разу обманути»⁴. При обговоренні інших кандидатур, висунутих у керівні партійні органи, деякі делегати XIII з'їзду почали також виявляти підозрілість і недовіру до цих кандидатур. Так, зокрема, сталося з кандидатурами І. С. Шелехеса, П. П. Любченка, З. Й. Сідерського. У зв'язку з цим С. В. Косіор змушений був виступати додатково і підкреслювати необхідність об'єктивного підходу до цих та інших висунутих кандидатур. 3 червня 1937 р. (в останній день роботи XIII з'їзду КП(б)У) було обрано членів і кандидатів в члени Політбюро ЦК КП(б)У: С. В. Косіора, М. Ф. Гікала, В. П. Затонського, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, Г. І. Петровського, М. М. Попова, Е. К. Прамнека, К. В. Сухомлина, М. М. Хатаєвича, І. С. Шелехеса (члени), Є. І. Вегера, Н. В. Марголіна, С. А. Саркісова, В. І. Чернявського, О. Г. Шліхтера (кандидати в члени). З них живими невдовзі залишаться лише Г. І. Петровський та О. Г. Шліхтер.

Репресії розпочалися невдовзі після XIII з'їзду КП(б)У. Вже 3—4 липня Пленум ЦК КП(б)У виключив з партії і вивів зі складу членів ЦК «як викритих ворогів народу» третього секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова, першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегера, першого заступника Голови РНК УРСР І. С. Шелехеса,

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—3.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 491, арк. 117.

² Там же, арк. 118.

³ Там же, арк. 130.

⁴ Там же, арк. 57.

голову Вінницького облвиконкому О. Л. Триліського⁵. Зі складу ЦК КП(б)У були виведені «як недостойні звання членів ЦК» заступник наркома внутрішніх справ УРСР К. М. Карлсон, голова Харківського облвиконкому Г. К. Прядченко⁶. Зі складу членів ЦК КП(б)У виключили директора Інституту економіки АН УРСР О. М. Асаткіна, зі складу кандидатів у члени ЦК — секретаря Одеського обкому КП(б)У С. О. Бричка, керуючого Дніпровською енергетичною системою (м. Запоріжжя) Д. О. Міхеєнка, зав. торговельним відділом Одеського обкому КП(б)У Д. С. Клиновського, секретаря Чернігівського міськкому КП(б)У Р. Я. Потапенка, начальника Харківського обласного управління НКВС С. С. Мазо⁷. Було також вирішено «розглянути матеріали, що надійшли на кандидата в члени ЦК КП(б)У т. Степанського І. С.»⁸ Пленум прийняв резолюцію, в якій, зокрема, зазначалось: «Пленум ЦК КП(б)У цілком схвалює заходи, вжиті Політбюро ЦК ВКП(б) по викриттю і розгрому троцькістських і правих шпигунів, ворогів партії і народу».

Пленум вважає, що ЦК КП(б)У і Політбюро ЦК КП(б)У не виконали вказівок тов. Сталіна про підвищення більшовицької пильності, про справжній контроль працівників на роботі, виявили політичну короткозорість... Пленум доручає ПБ ЦК КП(б)У і зобов'язує обкоми продовжити роботу по викриттю і розгрому троцькістських, правих і націоналістичних шпигунів»⁹.

Робота цього Пленуму виразно свідчила: погром партійних і державних кадрів на Україні набуває дедалі більшої сили. Встановлено, що з 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів Ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді КП(б)У, були репресовані 100 чоловік. Вже на 24 січня 1938 р. в складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилось відповідно 20 і 5 чоловік¹⁰.

Серед тих, кого обрали до керівних органів на XIII з'їзді КП(б)У, арештам і фізичній розправі не піддавались партторг шахти ім. Й. В. Сталіна М. Д. Дюканов, начальник депо станції Слов'янськ Південної залізниці П. Ф. Кривоніс, голова ЦВК УРСР Г. І. Петровський, заступник командуючого військами Київського особливого військового округу С. К. Тимошенко, віце-президент АН УРСР О. Г. Шліхтер, член військової ради Київського особливого військового округу Ю. О. Щаденко, а також зав. сектором підготовки кадрів Виконкому Комінтерну С. І. Гопнер¹¹. На прикладі останньої дуже добре можна прослідкувати, якою була моральна ціна виживання в тодішніх умовах.

23 грудня 1937 р. С. І. Гопнер написала до парткому ВКП(б) при Виконавчому Комітеті Комуністичного Інтернаціоналу заяву з грифом «Таємно». В ній, зокрема, говорилося: «Товариші! Повідомляю головні моменти моїх взаємовідносин з нині викритим ворогом партії і народу Квірінгом. Працювала з ним в одних парторганізаціях з 1917 р. до 1925 р. (з перервами). У ці ж роки ми були чоловіком і дружиною. Коли ми розірвали цей зв'язок (12 років тому), ми не припинили знайомства, зустрічалися або листувались, зберігаючи дружні відносини. Я йому довіряла, як партійцю і вважала, що він до кінця засудив і позбувся ряду помилок, допущених ним під час роботи на Україні».

Таким чином, я визнаю, що в умовах близького і довгорічного знайомства не розпізнала ворога партії, виявивши виняткову сліпоту і втрату пильності, і усвідомлюю, що заслуговую суворого осуду.

Водночас я категорично й рішуче заявляю, що не мала ні наймен-

⁵ Там же, спр. 533, арк. 2.

⁶ Там же, арк. 3.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 4.

⁹ Там же, арк. 3.

¹⁰ Назвати поіменно // Комуніст України.— 1989.— № 5.— С. 58.

¹¹ Там же.— С. 65.

шого уявлення про його контрреволюційні наміри, участь у контрреволюційних організаціях або діях. Мені зрозуміло, що він обманював партію, дворушничав, приховав від мене свої злочини...

Я ставлю собі за провину також, що недостатньо врахувала деякі непрямі симптоми невдоволення і недостатньої довіри до Квірінга з боку ЦК партії, про що свідчили часті зняття його з роботи, хоч я цікавилася політичними причинами цього, але нічого конкретного не дізналась.

Нарешті, бачу свою помилку в тому, що при оцінці його політичної фізіономії як комуніста, я не пов'язала з його політичною фізіономією його приватне життя, в якому були риси міщанства і траплялися безвідповідальні зв'язки з жінками, що прикривалися нібито передовою мораллю, а по суті мораллю найнижчого ґатунку.

Оглядаючись на весь період нашого знайомства, я запитую себе — де були мої очі? Я проклинаю цю сторінку мого минулого, але незважаючи на цю ганебну пляму в ньому, я не перестаю пишатися моїм минулим, бо ця «дружба» не була головним змістом його. І до знайомства з Квірінгом, і після я йшла своїм шляхом вірного солдата партії, 34 роки мого перебування в лавах партії Леніна—Сталіна є найбільшим щастям, що випало на мою долю. Від усвідомлення цього я ще гостріше усвідомлюю свою провину перед партією за виявлену сліпоту, за шкоду, завдану їй і відчуваю пекучий сором і за «дружбу» з цим гадом. Однак я знайду в собі сили, перебудувавшись як слід, спокутувати цю провину, працюючи для зміцнення партії на новому етапі. І перш за все я мушу викорінити властивий мені непростимий порок — надмірну довірливість, — порок, який я особливо виявляла у собі в умовах останнього року боротьби проти ворогів партії і народу. Я сподіваюсь, незважаючи на те, що я вже не зможу служити партії стільки років, скільки служила їй, зробити все, щоб відшкодувати ті втрати, яких я завдала партії своїми помилками по лінії боротьби з ворогами. Для цієї мети я не пощаджу себе, які б випробування не стояли на моєму шляху.

З ком. прив.

С. ГОПНЕР»¹².

Гадаємо, що ця заява стала не тільки наслідком страху її автора за власне життя, а й наслідком тієї страшної моралі, яку дбайливо культивувало тоталітарне сталінське суспільство і за якою обов'язково потрібно щось або когось засуджувати, чогось або когось зрікатися. І через це моральне «аутодафе» змушена була пройти і стара революціонерка, котра, поза сумнівом, добре знала справжню ціну Сталіну і створеного ним «морального кодексу».

Архіви зберегли чимало прикладів такого роду. Звернімося ще до одного. 5 серпня 1937 р. до ЦК КП(б)У надійшла адресована С. В. Косіору заява начальника промсектора Управління народного господарства України С. Є. Михалевича. «Останні арешти, — зазначалося, зокрема, в заяві, — майже всієї керівної верхівки УНГУ — Асаткіна, Кустоляна, Варфоломеева, на весь зріст поставили питання про становище в УНГУ, формах, методах шкідництва в УНГУ, про людей, котрі працюють в УНГУ та заходах, необхідних, щоб ліквідувати результати шкідницької роботи у ньому»¹³. Далі автор заяви докладно зупинявся на «шкідницькій» діяльності О. М. Асаткіна, за ініціативою котрого було видано довідники «УСРР у цифрах», «Народне господарство України», «Соціалістична Україна» та ін. «...Тепер, — говорилося в заяві, — цілком очевидно, що під прапором видання необхідних матеріалів було надруковано ряд цифр, які неправильно, шкідницьки перекручують дійсне становище з матеріальним добробутом трудящих Ук-

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 147—148.

¹³ Там же, спр. 3013, арк. 1.

раїни»¹⁴. Фактично всі дії О. М. Асаткіна, котрий в силу службових обов'язків повинен був цікавитися найширшим колом питань, в заяві поставали як такі, що мали «виключний інтерес для іноземних контррозвідок»¹⁵.

З трьох останніх сторінок заяви стає зрозуміло, з якою метою вона була написана. Справа в тім, що С. Є. Михалевича почали підозрювати у зв'язках з колишнім головою райвиконкому на Сахновщині Харківської області Коваленком, а також з «ворогом Васильковим», працівником одного з райкомів партії у Харкові, а згодом у Києві¹⁶. Закінчувалася заява так: «Товариш Косіор. Я в партії з 1919 року, я ніколи не мав політичних коливань, я завжди брав у житті партії активну участь, був делегатом ряду партійних з'їздів і завжди боровся за генеральну лінію партії. До УНГУ я в роки 1933, 1934 працював секретарем райпарткому у одному з важких районів України — Сахнівчанському районі Харківської області. Я сам робітник. В партійні ряди прийшов з рядів комсомолу. У складній обстановці останнього періоду я маю помилки, але я завжди був відданий і зараз відданий до кінця нашій партії, тов. Сталіну і країні Рад. Я готовий на будь-якій ділянці, де це партія буде вважати необхідним, виправити припущені помилки, продовжувати працювати для справи партії, для справи соціалістичного будівництва. Я прошу прийняти мене для подання більш докладних пояснень з питань, пов'язаних з роботою УНГУ, моєю роботою та партійною відповідальністю за факт політичної сліпоты, виявленої мною, в числі інших членів в парторганізації»¹⁷.

Втім, збереглися не тільки такого роду документи, а й такі, що засвідчують: були люди, котрі розуміли суть того, що відбувається в країні і давали цьому адекватну оцінку. 20 березня 1937 р. робітник Конотопського паровозоремонтного заводу Загоруйко написав невеличкого листа С. В. Косіору:

«У ЦК КП(б)У.

Т. Косіору.

Немає сил переживати те, що доводиться бачити, як різко слова розходяться із ділом; уся наша преса заповнена вихваланням успіхів, збільшенням виробництва, квітучою країною, веселим та радісним життям. А тут доводиться переживати на власній шкурі найсправжніший голод. Наш квітучий Конотоп довів людей до того, що всі голі й босі. А головне голодні. Тисячі робітників, котрі стоять у чергах за хлібом, говорять про керівництво та місцеву владу неприйнятні розмови. Якби Ви чули, що говорять на Вашу адресу, то напевно було б вжито термінові заходи. Приварочних продуктів ми не знаємо, які вони є. Вкрай дивує, що вся Україна виконала і грошові податки, і хлібопостачу. А влада створює умови загибелі. Народ вкрай розлючений, відпадає до вас довіра, навкруги шахрайство.

Робітник Конотопського П. В. Р. З

ЗАГОРУЙКО.

20. III. 37 року»¹⁸.

Невідома подальша доля цього представника «найпрогресивнішого класу». Чи був він зметений кривавою хвилею «великого терору», чи вижив. Достеменно відомо інше: незважаючи на такого роду «сигнали з місць», як було прийнято говорити, С. В. Косіор та інші представники тодішнього республіканського партійного і державного керівництва вперто проводили лінію на підтримку сталінського курсу, курили фіміам вождю, безустанно говорили про грандіозні успіхи у всіх сфе-

¹⁴ Там же, арк. 2.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, арк. 7—9.

¹⁷ Там же, арк. 9.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 18, 18 (зв).

рах життя. У своїй доповіді на лютого-березневого (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) В. М. Молотов цитував і критикував листа директора Дніпропетровського металургійного комбінату Бірмана на ім'я Г. К. Орджонікідзе. В листі йшлося, зокрема, про те, що у Дніпропетровську партійну директиву на викриття ворогів розуміють так, що слід «поливати багнюкою один одного, але в першу чергу певну категорію керівних працівників»¹⁹. І ще один характерний документ:

«Телеграма»

З Бондарівки

Київ, ЦК КП(б)У
тов. Косіору

Моє єдине прохання — допоможіть добитися суду. Я службовець «Заготзерна» станції Бондарівка, Сосницького району, Чернігівської. колишній колгоспник. Була сім'я з семи душ — хвора дружина, п'ятеро дітей, старшому 13 років. Без вини, під виглядом куркуля-спекулянта, зі злої волі голови сільради Шевченка зазнала страшного покарання в 1936 році. Голова сільради вночі силою озброєних людей пограбував майно, сім'ю викинув з хати, хвору дружину з немовлям побили, від лобових дружина і дитина померли. Відібрали садибу, звільнили із служби. На скарги в область і район не звертають уваги. Залишилися діти сиротами. Просимо захисту, повернення майна, корови.

Сім'я Царенків»²⁰.

Протягом 1937 р. тривало викриття «контрреволюційних організацій», серед яких були так звані «Національна спілка німців на Україні», «Контрреволюційна троцькістська диверсійно-шкідницька організація», «Антирадянська націоналістично-латиська контрреволюційна організація» та багато інших. Ще під час роботи XIII з'їзду КП(б)У до Москви був викликаний командуючий Київським військовим округом Й. Е. Якір. Заарештований по дорозі, він був «вписаний» до так званого «заколоту військових», учасниками якого були також оголошені М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, А. І. Корк, Р. П. Ейдеман, Б. М. Фельдман, В. М. Примаков, В. К. Путна²¹. 1—4 червня 1937 р. відбулося розширене засідання Вищої військової ради Наркомату оборони СРСР, на якому обговорювалось питання про розкриття і розгром «контрреволюційної військово-фашистської організації». На нараді виступили Й. В. Сталін та К. Є. Ворошилов із вимогою знешкодити і ліквідувати у Червоній Армії «змову».

Відразу після арешту Й. Е. Якіра було репресовано велику групу вищих командирів та політпрацівників Київського військового округу, зокрема члена військової ради — начальника Політуправління, члена Оргбюро ЦК КП(б)У армійського комісара 2-го рангу М. П. Амеліна, першого заступника командуючого військами — начальника гарнізону Києва, комкора Д. С. Фесенка, першого заступника начальника Політуправління, члена бюро Київського обкому КП(б)У корпусного комісара М. Л. Хороша, начальника штабу округу комдива В. П. Бутирського, заступника командуючого військами по тилу дивінтенданта Р. А. Петерсона²².

Після Всеармійської наради політпрацівників у серпні 1937 р. репресії серед військових спалахнули з новою силою. Невдовзі після цієї наради було заарештовано члена ЦК КП(б)У та бюро Харківського обкому партії, командуючого військами Харківського військово-

¹⁹ Молотов В. М. Уроки вредительства, диверсии и шпионажа японско-немецко-троцкистских агентов. — М., 1937. — С. 35.

²⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 27.

²¹ Виктор Б. «Заговор» в Красной Армии // Правда. — 1988. — 29 апр.

²² Табачник Д. В. За стандартними звинуваченнями: терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х // Минуле України: відновлені сторінки. — К., 1991. — С. 206—207.

го округу, члена ЦВК СРСР, командарма 2-го рангу І. Н. Дубового та члена ЦК КП(б)У, члена військової ради округу корпусного комісара М. К. Блуашвілі.

Із трьох з половиною десятків делегатів XIII з'їзду КП(б)У, яких обрали від партійних організацій військових частин та з'єднань у 1937 р., знищили 23 чоловіки, серед них 3 командарми, 7 комкорів і комдивів, 3 комбриги і полковники, 1 армійський комісар, 1 корпусний комісар, 7 дивізійних, бригадних та полкових комісарів. З 17 членів ЦК КП(б)У — представників військової інтелігенції, котрі працювали на Україні до початку масових репресій та арештів, до травня 1940 р. не залишилося жодного, причому 15 з них знищили фізично (М. П. Аме-лін, М. К. Блуашвілі, К. Ф. Квятек, М. М. Криворучко, І. Н. Дубовий, А. Я. Лапін, М. О. Орлов, С. А. Туровський, Ф. Ф. Рогальов, Д. С. Фе-сенко, Г. Д. Хаханьян, М. А. Демічев, С. М. Кожевников, І. Ф. Федько, Й. Е. Якір)²³. Підраховано, що до початку війни з фашистською Ні-меччиною репресії забрали життя понад 40 тис. професійних військо-вих, у тому числі більше третини з них, 15 тис., на Україні²⁴.

1937 р. став фатальним не тільки для ні в чому невинних людей, а й для багатьох з тих, чиїми зусиллями здійснювались репресії у по-передні роки. Одним з них став В. А. Балицький. 17 березня 1937 р. він в останнє виступав на Пленумі ЦК КП(б)У і торкнувся «тих поми-лок, яких припустився у своїй роботі НКВС»²⁵. Серед помилок він зга-дав і таку: «... Незважаючи на те, що було викрито велику троцькіст-ську організацію Коцюбинського, але ми взяли одного Коцюбинського, взяли троцькістів на культурному фронті, а до центрів не добра-лись. До центра у складі Коцюбинського, Логінова і Голубенка ми добра-лись, як вам відомо, значно пізніше, значно запізнившись²⁶...» Разом з тим у виступі була і думка про перегини у «викритті» ворогів: «Інко-ли, це часто буває у нас у партійних організаціях, є прагнення пере-страхуватись. Краще перестрахуватись та, чорт його візьми, якийсь десяток ми викинемо з партії, посадимо когось, краще вдарити, ніж не добити. Це теж буває інколи правильно, краще вдарити міцніше, але якщо ми розмахнемося і почнем направо й наліво бити, у нас можуть бути дуже великі неприємності, тому що ми самі будемо цих ворогів робити. Буває це у нас»²⁷.

Критика, спрямована проти П. П. Постишева, тотальна «чистка» кадрів на Україні — все це призвело і до зняття В. А. Балицького. У травні 1937 р. він був переведений на посаду начальника Управління НКВС по Далекосхідному краю, а невдовзі оголошений «ворогом на-роду». Згідно довідки, розстріляний 27 листопада 1937 р. 17 червня 1937 р. як «учасник антирадянського заклоту» був заарештований тре-тій секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов. В своїй заяві від 22 червня 1937 р. і на попередньому слідстві він визнав свою «провину», а також те, що, користуючись службовим становищем, займався добром і роз-становкою «правотроцькістських кадрів». В числі членів «центру за-клоту» він назвав В. А. Балицького, Й. Е. Якіра, М. М. Хатаевича, П. П. Любченка, М. Н. Демченка, Є. І. Вегера. На допиті 7 липня 1937 р., проведеному у Москві, М. М. Попов свідчив, що «боротьба Ба-лицького з українськими націоналістами спрямовувалась головним чи-ном на кадри Скрипника», що «Балицький зміг зробити так, що арешт Коцюбинського не дав серйозних наслідків у справі розгрому націоналістичного і троцькістського підпілля на Україні».

Свідчення проти В. А. Балицького дали також колишні працівники НКВС С. С. Брук, М. О. Григоренко та інші, котрих обвинуватили в

²³ Там же. — С. 209.

²⁴ Там же. С. 212.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 531, арк. 66.

²⁶ Там же, арк. 71.

²⁷ Там же, арк. 80—81.

участі у «антирадянському заколоті у НКВС». Багато хто з них подав ці свідчення у вигляді письмових заяв на ім'я нового наркома внутрішніх справ України І. М. Леплевського²⁸. На жаль, поки що не вдалося з'ясувати обставини, за яких був репресований В. А. Балицький. Багато архівних матеріалів все ще залишаються недоступними для дослідників. Побуває навіть версія, згідно якої він залишився живий. Та як би там не було, тоді, у 1937 р., його було усунуто з посади наркома внутрішніх справ.

У своїй доповіді на серпневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор спеціально згадав про В. А. Балицького: «Зараз цілком встановлено і свідченням Балицького й рядом інших, що Балицький входив у якіровський контрреволюційний центр. Теж його не називали, зберегли. Зараз він і сам про це сказав. У цьому центрі він був разом з Якіром і Поповим. Причому це було дуже давно, я точно не знаю, у всякому випадку багато років Балицький вів контрреволюційну дворушницьку політику, заправляв справами НКВС зі своєї контрреволюційної точки зору, не борючись, а вигороджуючи контрреволюцію. Вів покривав троцькістів, правих, націоналістів»²⁹.

С. В. Косіор дорікав колишньому наркомові внутрішніх справ за те, що по тій чи іншій «гучній, великій справі, що були на Україні.., проходила пара десятків людей»³⁰. В. А. Балицькому інкримінувалось також те, що він боронив М. М. Хатаевича та М. Н. Демченка³¹. «Не виключено, — говорив С. В. Косіор, — що може й Балицький хотів бути Головою Раднаркому після контрреволюційного перевороту»³². Навів С. В. Косіор і такі слова В. А. Балицького: «Коли я поїду, ви оціните Балицького, вам тоді гірше буде»³³.

Перший секретар ЦК КП(б)У також додав, що ці слова йому переказав П. П. Любченко, котрому судилося на цьому Пленумі бути «головним героєм», адже розглядалось питання «Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П.».

«Справа боротьбистів» (II)

Журнал «Більшовик України» 7—8 за 1937 р. писав: «Слідом за розгромом бухарінсько-троцькістської шпигунсько-шкідницької організації органами НКВС під славним керівництвом тов. Єжова тут, на Україні, викрито буржуазно-націоналістичну організацію, очолювану колишніми боротьбистами любченками—хвилями.

Ця буржуазно-націоналістична організація стала прямою агентурою польських панів і німецьких фашистів»³⁴.

Про історію підготовки цієї другої глобальної атаки на колишніх боротьбистів на Пленумі ЦК КП(б)У 29 серпня 1937 р. згадав С. В. Косіор: «Товариші, я повинен доповісти вам про викриту органами НКВС Українську націоналістичну організацію, керівництво якої складалося головним чином із колишніх боротьбистів, а також про зв'язки з цією організацією члена Політбюро ЦК КП(б)У і Голови

²⁸ І. М. Леплевський у 1920—1929 рр. був начальником Катеринославської губернії, начальником Подільського губвідділу ДПУ, начальником Одеського окрвідділу ДПУ.

З грудня 1934 р. по грудень 1936 р. знаходився у Білорусії, був наркомом внутрішніх справ БРСР. З січня 1937 р. — у Москві очолив Особливий відділ НКВС СРСР, а потім приїхав на Україну, де працював до січня 1938 р. 28 липня 1938 р. засуджений до розстрілу військовою колегією Верховного суду СРСР.

²⁹ Там же, спр. 533, арк. 55.

³⁰ Там же, арк. 56.

³¹ Там же, арк. 57—58.

³² Там же, арк. 59.

³³ Там же, арк. 60.

³⁴ Нещадно викорчовувати буржуазних націоналістів-агентів фашизму // Більшовик України. — 1937. — № 7—8. — С. 26.

Раднаркому України т. Любченка, у всякому разі за тими матеріалами, котрі у зв'язку з цим є у нас.

Товариші, коли були викриті контрреволюційні організації правих та троцькістів у Москві, ціла низка інших організацій, в тому числі у нас на Україні, коли була викрита організація Якіра, котру очолювали Якір, Попов, Шелехес та інші, тоді для нас було цілком ясно із цілого ряду свідчень, що усі ці контрреволюційні організації діяли у блоці, єдиним фронтом і працювали на одного хазяїна, на німецький... фашизм, на японців тощо... І ось тоді нам усім здавалося дивним, що у цьому ланцюзі контрреволюційних організацій не видно однієї вельми суттєвої організації, однієї вельми суттєвої ланки — української націоналістичної ланки»³⁵. А далі С. В. Косіор, фактично перефразовуючи відомий афоризм Вольтера «Якби бога не було, то його належало б вигадати», говорив: «...Здавалося цілком дивним і неможливим, щоб тут не було цієї самої ланки української націоналістичної організації. Вона повинна була бути. І ось тільки зараз роботою органів НКВС під керівництвом тов. Леплевського у нас на Україні ми цю ланку викрили, витаскали»³⁶.

Ще на початку серпня 1937 р. І. М. Леплевський направив на ім'я М. І. Єжова листа, в якому, зокрема, зазначалось: «Слідством, що розгорнулося у апараті НКВС УРСР та у ряді областей України, викривається велика антирадянська націоналістична організація, що протягом ряду років здійснює підривну роботу і підготовку до повалення Радянської влади.

Наявні матеріали з достатньою повнотою викривають, що діяльність антирадянської націоналістичної організації на Україні йшла по лінії створення та розстановки у широкому масштабі націоналістичних кадрів, особливо у системі земельних установ — Наркомрадгоспу, Цукротресту та в закладах Наркомосу, здійснення диверсій та шкідництва у різних областях народного господарства, особливо у сільському господарстві, створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду». Про загальний задум тих, хто фабрикував цю справу, свідчили і такі слова з листа: «Даними слідства встановлюється існування блоку між націоналістичною організацією та організацією правих, а з кінця 1935 р. і з військовими заколотниками».

Далі в листі зазначалось, що на наявність широкого націоналістичного підпілля, «як у Києві, так і у всіх областях України», вказали заарештовані колишній голова Вінницького облвиконкому О. Л. Триліський, колишній заступник наркому харчової промисловості республіки О. Г. Лісовик, колишній секретар ВУЦИКу Ю. О. Войцехівський, секретар Вінницького обкому КП(б)У Воробйов, колишній наркомзем УРСР К. В. Мойсеєнко, колишній заступник наркому радгоспів УРСР Барановський, колишній заступник уповноваженого Комітету заготівель Раднаркому СРСР на Україні Шпильовий, колишній віце-президент сільськогосподарської академії Варфоломеев, колишній начальник зернового управління Наркомзему республіки Гончаренко, колишній секретар Одеського обкому КП(б)У Голуб, а також заарештований 1 серпня 1937 р. колишній нарком комунального господарства УРСР М. Д. Голубятников та інші.

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 533, арк. 3.

³⁶ Там же, арк. 4—5.

³⁷ 29 листопада 1936 р. у заяві на ім'я начальника секретно-політичного відділу НКВС СРСР Рахліса В. Ф. Логінов, зокрема, писав: «Наприкінці осені 1932 року мені стало відомо від Юрія Коцюбинського, що вся контрреволюційна робота націоналістичної організації спрямовується і скеровується Панасом Петровичем Любченком і що найактивнішу участь в цій роботі, як і в самому центрі, бере також Василь Іванович Порайко». Далі В. Ф. Логінов передавав зміст своєї розмови з П. П. Любченком у 1935 р. у номері готелю «Національ», де він мешкав під час роботи VII з'їзду Рад. П. П. Любченко нібито говорив, що «тільки шляхом розвитку найширшої

І. М. Леплевський вказував також на те, що «заарештовані свого часу троцькісти Логінов³⁷ і Коцюбинський свідчили, що вони за директивою Пятакова встановили зв'язок з керівниками націоналістичного підпілля Любченком П. П., Порайком та Хвилею, з котрими домовились про координацію дій».

На основі свідчень названих та деяких інших осіб Леплевський перелічував найбільш «активних учасників, котрі здійснювали велику організаційну і підривну роботу». Серед них названі ректор Київського ветеринарного інституту А. П. Любченко, нарком радгоспів УРСР В. П. Крих, голова Київського облвиконкому М. С. Василенко, секретар ЦВК УРСР М. Г. Зиненко, колишній голова республіканського радіокомітету, а на момент арешту зав. Партвидавом І. Ю. Кулик, нарком радгоспів СРСР М. Н. Демченко, командуючий Харківським військовим округом І. Н. Дубовий, заступник голови Чернігівського облвиконкому П. М. Косячний, заступник голови Донецького облвиконкому В. Я. Конотоп, зав. Дніпропетровським облнаросом С. Н. Крупко, секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. П. Маркітан, нарком лісної промисловості УРСР В. Д. Кузьменко, уповноважений Комітету заготівель Раднаркомом СРСР по УРСР І. С. Степанський.

У листі були наведені також уривки із свідчень інших осіб. «З ряду свідчень..., — писав І. М. Леплевський, — встановлюється, що керівництво організації складається з: Любченка П. П., Порайка В. І., Хвилі А. А., Тарана Т. П. (редактор газети «Вісті»), Триліського О. Л. і Войцехівського Ю. О.».

У своєму листі І. М. Леплевський звертався до М. І. Єжова з проханням санкціонувати арешт начальника Управління у справах мистецтв А. А. Хвилі, заступника Голови Раднаркомом УРСР В. І. Порайка, Т. П. Тарана та вже згаданих М. С. Василенка та М. Г. Зиненка. Особлива увага при цьому зверталася на А. А. Хвилю, адже фактично всі, кого заарештували у справі «організації колишніх боротьбистів», свідчили, що він — один із основних керівників цієї «організації».

А. А. Хвиля був заарештований 13 серпня 1937 р. і невдовзі почав давати свідчення, 18 серпня 1937 р. він написав заяву на ім'я Й. В. Сталіна, М. І. Єжова, С. В. Косіора, І. М. Леплевського. В ній, зокрема, говорилося: «...Я хочу сказати, що протягом декількох років на Україні існувала Українська націоналістична група, до котрої входив і я. У чому уособлювалися політичні злочини цієї групи?»

1. Розстановка кадрів — багато людей добиралося за принципом своїх людей з націоналістичним минулим. Достатньо взяти цей факт, щоб уявити собі ту шкоду, що було завдано державі цією націоналістичною групою.

2. Хлібозаготівлі — ця націоналістична група (Любченко П. П., я — Хвиля, Триліський, Таран, Скалига, Войцехівський та ін.) була вельми задоволена тим, коли зменшувалися плани хлібозаготівель, хлібоздавання по Україні.

3. Зв'язок із закордоном — у питаннях КПЗУ, у питаннях зв'язку з різними т[ак] зв[аними] культурними організаціями буржуазного Заходу — група здійснювала лінію на те, щоб загравати з українськими націоналістами на Західній Україні.

Як правило, туди надсилалися люди, котрі дійсність Радянської України ненавиділи.

4. Приїзд націоналістів — українські націоналісти за кордоном, під покровом партійних квитків вільно блукали по наших заводах і фабриках, по селах, установах й чинили свою контрреволюційну спра-

шкідницької діяльності можливо підірвати успіхи нашого господарського розвитку і цим самим підірвати довіру до політики, здійснюваної Сталіним, а також похитнути його особистий авторитет». Закінчувалась заява так: «Докладні свідчення про к[онтр]-р[еволюційну] діяльність української націоналістичної організації, очолюваної Любченком, Хвилею, мною, дані у протоколі мого допиту».

ву. Так, приїздив ряд людей через культзв'язок та інші організації. Це були резерви фашистських контррозвідок на Україні.

5. Виховання нових кадрів проходило також по-шкідницьки. Національними кадрами, як правило, вважалися ті, котрі у минулому мали за собою націоналістичні дії, належали до націоналістичних партій. Ці групи були тим резервуаром, звідки виростало багато націоналістів-бандитів.

6. Ряд українських буржуазних представників Західної України приїздив зі шпигунською метою на Радянську Україну, у Радянський Союз.

7. Ця націоналістична група складалася із П. П. Любченка, мене — Хвилі та ряду інших.

Майже всі учасники цієї групи були у полоні дрібнобуржуазної націоналістичної ідеології боротьбизму...».

Разом з тим А. А. Хвиля у своїй заяві, хоча й обережно, прагнув підкреслити, що ніякої організаційної структури, єдиної програми у «змовників» не було. Цим самим до певної міри він намагався заплутати тих, хто прагнув від нього дістати відомості про струнку за-конспіроване об'єднання «контрреволюціонерів». Ось що, зокрема, писав А. А. Хвиля: «Як відомо, я довго заперечував наявність української націоналістичної організації, у всякому разі заперечував свою участь у ній. Приводом для цього значною мірою слугувала та обставина, що я не знаю, про яке б то не було спеціальне завдання, де вирішувалося б питання про створення організації, не був на жодному засіданні, де вирішувалися б питання усієї практичної, організаційної, політичної роботи організації тощо... Звідси зрозуміло, що звичайна організаційна форма, прийнята у таких випадках, тут не існувала.

Тут були люди, об'єднані минулими політичними боротьбистськими зв'язками. У цих людей був великий багаж націоналістичних поглядів, занесених із боротьбистської партії. Ось чому не була потрібна спеціальна розробка програми тощо.

Ось чому на базі наявності боротьбистських елементів так швидко виникла українська націоналістична організація. Її виникнення відноситься до 1928 року — початку наступу на куркульство. На той час у Харкові ... було багато боротьбистів. Ось чому організувати основу організації було дуже легко».

Наступного дня, 19 серпня 1937 р., А. А. Хвиля пише заяву С. В. Косіору та І. М. Леплевському, в якій запевняв, що «не входив до складу цієї контрреволюційної націоналістичної орг[анізації]». Зупинившись на своїх власних «злочинах перед країною», він вбачав їх, зокрема, в тому, що «по лінії художників залучив до активної роботи Бойчука, Падалку, Седляра, котрі належали до націоналістичного табору», а також в тому, що «на фронті українського мистецтва» добрав осіб, котрі потім виявились «українськими націоналістами».

Напевно, А. А. Хвиля розраховував, що таким чином зможе вийти із ситуації, в якій опинився. Тим більше, що в нього вже був певний досвід. Справа в тім, що вперше він став жертвою небезпечного тиску сталінської репресивної машини ще у 1935 р., наприкінці якого його звинуватили у «троцькізмі, націоналізмі та дворушництві».

У листопаді 1936 р., оскільки наклепники не вгамовувалися, під час роботи VIII Надзвичайного з'їзду Рад СРСР спеціальний допит Хвилі влаштували особисто М. І. Єжов та Л. М. Каганович. Саме тоді П. П. Любченко звернувся до Сталіна і власним авторитетом врятував Хвилю³⁹. Як свідчать архівні документи, ім'я А. А. Хвилі та П. П. Любченка протягом 1933—1936 рр. неодноразово згадувалось у свідченнях осіб, котрі проходили у справах «УВО», «контрреволюційної бороть-

³⁹ Замковий В. П. Андрій Хвиля: епізоди життя // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 477.

бистької організації» та інших. Зрозуміло, що до певного часу цей «компрокат» ховався. Не виключено, однак, що особи, причетні до його формування, певним чином «підштовхували» діячів на кшталт Ф. П. Тесленка до атак проти А. А. Хвилі. Однак тоді ці атаки вдавалося відбивати, а у середині 1937 р. ситуація кардинально змінилась.

На початку серпня 1937 р. в Управлінні у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР було скликано партійні збори. На порядку денному стояло одне питання — «Питання про члена партії тов. Хвилю А. А.». Напередодні зборів парторга Управління Д. А. Глаза запросив до себе начальник спецчастини Тимофеев і повідомив, що є чимало листів, в яких розповідається про те, як А. А. Хвиля підтримував і направляв на роботу осіб, котрі у подальшому виявилися «ворогами». Тимофеев говорив також про те, що чув від якогось парторга, як ще у 20-ті рр. у Харківському сільгоспінституті Хвиля критикував якусь статтю Сталіна і начебто у зв'язку з цим на партзборах було прийнято навіть спеціальну резолюцію. До бесіди Тимофеева і Глаза приєднався начальник одного з відділів Управління Данилов, і було вирішено провести збори з питанням про партійність А. А. Хвилі. Збори розпочалися і, вислухавши обвинувачення на свою адресу, А. А. Хвиля спростував їх. Згадавши події 20-х рр. у Харківському сільгоспінституті, він пояснив, що це питання вже розглядалось ЦК КП(б)У.

За рішенням зборів, Д. А. Глаз зателефонував С. В. Косіору і той підтвердив слова Хвилі, сказавши при цьому, що слід розглядати інші питання, якщо вони є. Через декілька хвилин Д. А. Глазу подзвонив секретар Київського обкому КП(б)У С. О. Кудрявцев. Він порадив тимчасово припинити збори і запросив парторга з усіма матеріалами до себе. У приймальній в обкомі Д. А. Глаз побачив А. А. Хвилю, котрий сказав: «Напевно, з мене хочуть зробити ворога». Він не помилився. С. О. Кудрявцев дав докладну «інструкцію», підкреслюючи, що центральним питанням необхідно зробити «засміченість вашої системи ворогами», і що Хвиля повинен бути виключений з партії. Збори відбулись, однак в їх результаті А. А. Хвилі лише винесли догану.

Після зборів до НКВС УРСР надійшла велика заява про «ворожу» діяльність А. А. Хвилі, яку написав начальник відділу музеїв та пам'ятників, член комітету комсомолу В. Знойко. Він оголосив керівництво Хвилі музейною справою «політично помилковим і по суті ворожим». Цей документ і став одним з останніх факторів, що спричинили арешт А. А. Хвилі. Невдовзі після арешту останнього відправили до Москви, де його допитували працівники центрального апарату НКВС. Не витримавши тортур, А. А. Хвиля дав свідчення проти П. П. Любченка.

За допитами Хвилі стежив особисто Сталін, який 23 серпня 1937 р. у присутності членів Політбюро ЦК ВКП(б) спостерігав очну ставку А. А. Хвилі та П. П. Любченка. І тут трапилось несподіване: Хвиля відмовився від попередніх зізнань і заявив, що обмовив себе і Любченка.

(Далі буде)

Одержано 8.1.92.

В данном разделе статьи идет речь о событиях 1937 г. Автор касается «дела боротьбистов», которое возникло летом 1937 г. и привело к самоубийству П. П. Любченко, аресту и расстрелу А. А. Хвилы и гибели других партийных, государственных и военных деятелей.